

दर्शपूर्णमासेष्टि- शुक्ल आणि कृष्ण यजुर्वेदाच्या परंपरेतील साम्य-भेद

डॉ. अकल्पिता सौरभ सप्रे

akalpitasp@gmail.com

दर्शपूर्णमासेष्टि हे आहिताग्नि (आहवनीय, गार्हपत्य आणि दक्षिणाग्नी या तीन श्रौताग्नींची स्थापना करणारा यजमान) यजमानाच्या नित्यकर्मांपैकी एक नित्य कर्म आहे. अग्न्याधानोत्तर पवमानेष्टि इत्यादि इष्टिचे अनुष्ठान करायचे असते म्हणून सर्व ग्रंथांमधून दर्शपूर्णमासेष्टिचे विवरण सर्वप्रथम येते.¹ इष्टि या पदाने युक्त असलेल्या सर्व यागांचा दर्शपूर्णमासेष्टि हा प्रकृतियाग आहे.² शुक्ल आणि कृष्ण यजुर्वेदासह इतर वेदांच्या संहिता, ब्राह्मणे आणि सूत्रग्रंथांतून दर्शपूर्णमासेष्टिचे विधान केले आहे. यजुर्वेदाच्या शुक्ल आणि कृष्ण शाखांमध्ये दर्शपूर्णमासेष्टिच्या अनुष्ठानात साम्य असले तरी दर्शपूर्णमासेष्टिचे हविर्द्रव्य, अनुष्ठानाचा काळ यासंदर्भात शाखापरत्वे फरकही दिसून येतात. प्रस्तुत लेखात हे भेद लक्षात घेऊन त्यामागील कारणमीमांसा जाणून घ्यायचा प्रयत्न केला आहे.

ऋग्वेदसंहितेत³ आणि त्यावरील सायणभाष्यात 'दर्शपूर्णमास' असे पद न येता 'पर्वणापर्वणा' या पदाने दर्शपूर्णमासेष्टिचा निर्देश दिसतो.⁴ म्हणूनच 'दर्शपूर्णमासौ' असा पदनिर्देश सर्वप्रथम कृष्णयजुर्वेदाच्या तैत्तिरीयसंहितेत आलेला दिसतो असे म्हणता येते.⁵ कृष्णयजुर्वेदाच्या परंपरेत आलेली दर्शपूर्णमासेष्टिची विधाने पुढीलप्रमाणे- 'जो विद्वान या दर्शपूर्णमासाचे अनुष्ठान करेल त्याला सुवर्ग/स्वर्ग मिळेल.'⁶ 'स्वर्गकामनेसाठी, एखाद्या कामनेसाठी किंवा सर्वकामनापूर्तीसाठी दर्शपूर्णमास करावा'⁷ 'सर्वकामनापूर्तीसाठी दर्शपूर्णमास सांगितला आहे.'⁸ 'या दर्शपूर्णमासेष्टिचा काहीजण नित्य मानतात तर काही काम्य मानतात'⁹ ही विधाने नीट बघितल्यास असे लक्षात येते की दर्शपूर्णमासेष्टि हे नित्य कर्म असूनही तिच्या विधानांमध्ये कामनांचा निर्देश दिसून येतो. अर्थात विद्वानांच्या मते नित्यकर्मांच्या विधानांमधून

¹ यद्यपि अग्निहोत्रस्य स्वरूपाङ्गेषु नास्त्यन्यापेक्षा, तथाप्यग्निस्त्रिपेक्षत्वाद् आहवनीयाद्यग्नीनां च पवमानेष्टिसाध्यत्वात् पवमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमासविकृतित्वात् परम्परयाग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासापेक्षास्तीति प्रथमभावित्वं युक्तम्। शुयका. सायणभाष्यभूमिका पृ. ९

² दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः। आपश्रौसू. २४.३.३२.

³ भर्गमेध्वं कृणवांसा हवींषि ते चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम्। ऋ. १.९४.४.

⁴ पर्वणापर्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां चितयन्तः त्वां प्रज्ञापयन्तः। ऋ. १.९४.४. सायणभाष्यम्।

⁵ तैसं. १.६.७., २.२.२., ५.४.१., ६.१.२.

⁶ 'य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव सुवर्गं लोकमनुपश्यति।' तैसं. २.५.६.

⁷ 'स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासौ, एककामः सर्वकामो वा।' आपश्रौसू. ३.१४.८

⁸ 'सर्वकामो दर्शपूर्णमासौ।' सत्याश्रौसू. १.१.

⁹ 'तदेतं नित्यवदेके समामनन्ति काम्यवदेके।' भारश्रौसू. ३.१३.१०.

'स्वर्गकामः' अशा कामनांचे असणारे उल्लेख हे केवळ प्ररोचनेसाठीच असतात. 'कर्म ऋध्यताम्' हे उद्दिष्ट असणाऱ्या वेदात अशी पदे प्रेरणावाचकच समजावीत. हे जरी योग्य असले तरी शुक्ल आणि कृष्ण यजुर्वेदातील विधानांची तुलना करता शुक्ल यजुर्वेदाच्या ग्रंथातील (शतपथब्राह्मण आणि कात्यायनश्रौतसूत्र) विधानांत केवळ 'स्वर्गकामनेचा' निर्देश येतो जो प्ररोचनेसाठी असतो. परंतु कृष्णयजुर्वेदाच्या ग्रंथातील विधानांमध्ये मात्र सर्वकामः, एककामः इत्यादि पदांच्या उल्लेखांवरून हे नित्यकर्म काम्यकर्मांच्या दृष्टिने विकसित होताना दिसून येतो. भारद्वाजश्रौतसूत्रात तर या दर्शपूर्णमासाला काहीजण नित्य कर्म मानतात तर काही काम्य कर्म म्हणून मान्यता देतात अशा अर्थाचे सूत्र आले आहे.¹⁰ थोडक्यात शुक्ल यजुर्वेदापेक्षा कृष्ण यजुर्वेद परंपरेत नित्य दर्शपूर्णमास काम्यत्वाच्या दृष्टिने विकसित होताना दिसतात.

कालावधी- दर्शपूर्णमासेष्टि हे नित्य कर्म किती वर्षे करावे? असा प्रश्न पडला असता कालावधीविषयी सूत्रे आपल्याला मिळतात. यातही कृष्णशाखेच्या ग्रंथांमधून असे मत दिसून येते की हा दर्शपूर्णमास यजमानाने आजीवन करावा किंवा ३० वर्षे करावा अथवा वार्षिक्य येईपर्यंत करावा.¹¹ अर्थातच कालावधीविषयी तीन प्रकारचे विकल्प दिलेले दिसतात. परंतु शुक्लयजुर्वेदाच्या कात्यायनश्रौतसूत्रात मात्र केवळ तीस वर्षे दर्शपूर्णमासाचे अनुष्ठान करून थांबावे असे सूत्र आले आहे.¹² याच सूत्रावरील विद्याधरटीकेत स्पष्ट केले आहे की तीस वर्षापेक्षा जास्त काळ हे अनुष्ठान करू नये.¹³ यावरून स्पष्ट होते की कालावधीविषयी कृष्णशाखेनुसार विकल्प असले तरी शुक्लशाखेमध्ये मात्र तीस वर्षांचाच कालावधी सांगितला आहे.

अनुष्ठानकाळ- पूर्णमासेष्टिची आणि दर्शेष्टिची काही कर्मे आदल्या दिवशी आणि मुख्य अनुष्ठान अर्थात प्रधानयाग दुसऱ्या दिवशी करायचा असतो. पूर्णमासेष्टिचे अनुष्ठान केवळ एकाच मुख्य दिवशी केले तरी चालते. पौर्णिमा आणि प्रतिपदा यांच्या संधिदिवशी पूर्णमासेष्टि तर अमावास्या आणि प्रतिपदा यांच्या संधिदिवशी दर्शेष्टिचे अनुष्ठान करावयाचे असते.¹⁴ शतपथब्राह्मणातही असेच सांगितले आहे की संकल्पात यजमान उद्या यजन करेन असे म्हणतो तेव्हा आदल्या दिवशी देव यजमानाकडे, त्याच्याजवळ- उप येऊन राहतात-वसन्ति, म्हणून तो दिवस उपवसथ असतो तर दुसरा दिवस यज्ञीय दिन असतो.¹⁵ अनुष्ठानाचा हा काळ शुक्ल आणि कृष्ण यजुर्वेदात या दोन्ही शाखांमध्ये सांगितलेला असला तरी

¹⁰ तदेतं नित्यवदेके समामनन्ति काम्यवदेके। भारश्रौसू. ३.१३.१०.

¹¹ ताभ्यां यावज्जीवं यजेत, त्रिशतं वा वर्षाणि, जीर्णां वा विरमेत। आपश्रौसू. ३.१४.१०

¹² त्रिशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। कात्याश्रौसू. ४.२.४७, य एवं विद्वान् त्रिशतं वर्षाणि यजेत तस्माद् त्रिशतमेव वर्षाणि यजेत...। शतब्रा.

११.१.२.१३

¹³ तत ऊर्ध्वं न यजेत। कात्याश्रौसू. ४.२.४७, विद्याधर टीका.

¹⁴ यद्यु वै न संनयति बर्हिः प्रतिपदेव भवति। वौश्रौसू. १.१.१

¹⁵ ... विदुः प्रातर्नां यक्षतऽइति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति सऽउपवसथः। शतब्रा. १.१.७

चतुर्दशी आणि पौर्णिमा यांच्या संधीला पूर्णमासेष्टि तर चतुर्दशी आणि अमावास्या यांच्या संधीला दर्शेष्टि करावी असा शुक्ल यजुर्वेदीयांचा संप्रदाय आहे. असे काशीकरमहोदयांनी नमुद केले आहे.¹⁶ या संदर्भात कात्यायन श्रौतसूत्राच्या 'पूर्वा पौर्णमासीमुत्तरां चोपवसेत् ।' (२.१.१) या सूत्रावरील विद्याधरटीकेत असे म्हणले आहे की तिथिक्षय असताना, पौर्णिमेचा कालावधी अत्यल्प असताना किंवा पर्वदिनाचा हा काळ अपरात्री असेल तर मुख्य इष्टि दुसऱ्या दिवशी सकाळीच करावी. या संदर्भात आपस्तंबश्रौतसूत्रात असे सूत्र येते की 'खर्विकां तृतीयां वाजसनेयिनः समामनन्ति।'¹⁷ अर्थात वाजसनेयी शाखेचे लोक खर्विकेला म्हणजे ज्या दिवशी चंद्र पूर्ण दिसला नाहीये त्या दिवसाला तिसरी पौर्णिमा मानतात. यावरून असे अनुमान करता येते की तिथिक्षय असताना चतुर्दशीला उपवसथदिन मानून दुसऱ्या दिवशी अर्थात पौर्णिमेला मुख्य अनुष्ठान करण्याची परंपरा शुक्लयजुर्वेदाच्या संप्रदायात अस्तित्वात असावी. अशी परंपरा कृष्णयजुर्वेदीयांच्यात दिसत नाही.

पुरोडाश हविर्द्रव्य- पूर्णमासेष्टिमध्ये अग्नि आणि अग्नीषोमौ या प्रधान देवता असून यांना अनुक्रमे अष्टाकपालपुरोडाश¹⁸ आणि एकादशकपालपुरोडाश¹⁹ समर्पित केला जातो. याबाबत दोन्ही शाखांमध्ये एकमत आहे. परंतु दर्शेष्टित अग्नि आणि इंद्राग्नि प्रधान देवता असून अनुक्रमे अष्टाकपालपुरोडाश आणि एकादशकपालपुरोडाश²⁰ हविर्द्रव्ये म्हणून कृष्ण यजुर्वेदात सांगितली असली तरी शुक्ल यजुर्वेदाच्या परंपरेत इंद्राग्नि देवतेला द्वादशकपालपुरोडाशाचा हवि विहित केला आहे.²¹ पौर्णमासेष्टितील हविर्द्रव्य दोन्ही शाखांत समान असले तरी दर्शेष्टिच्या हविर्द्रव्याबाबत कपालसंख्येतील भेद दिसून येतो. यामागे केवळ परंपरा हेच कारण असावे. त्याचप्रमाणे पुरोडाश करताना कृष्ण यजुर्वेदीय लोक पुरोडाशाचे पीठ आधी भाजून घेतात तर शुक्ल यजुर्वेदानुसार पीठ भाजण्याची प्रथा दिसत नाहीत. हे लोक पीठात गरम पाणी मिसळून पुरोडाश तयार करतात. ही परंपरा केवळ दर्शपूर्णमासेष्टिपुरती सीमित नसून सर्वश्रौतयागांमध्ये अनुसरली जाते. कृष्णयजुर्वेदाच्या परंपरेचा प्रसार दक्षिणभारतात अधिक झालेला दिसतो. त्या भागात उपमा हा पदार्थ करण्यासाठी धान्य भाजून घेण्याची पद्धत आहे. याच्या प्रभावाने पुरोडाशाचे पीठही भाजण्याची प्रथा सुरु झाली असावी असे मत डॉ. थिटे यांनी मांडले आहे.²² पीठ भाजणे अथवा न भाजणे ही परंपरा कधी सुरु झाली असावी याबाबत काही कयास बांधता येत नाही. तसेच पीठ भाजून घेण्याच्या या परंपरेला श्रुतित काही आधार सापडत नाही.

¹⁶ काशीकर, १९७७, पृ. २४

¹⁷ आपश्रौसू. २४.२.२३

¹⁸ आठ कपालांवर म्हणजे खापरांवर भाजलेला पुरोडाश

¹⁹ अकरा कपालांवर भाजलेला पुरोडाश, एकादशाग्नीषोमीयस्य। कात्याश्रौसू. 2.4.35

²⁰ तैसं. २.५.३ सायणभाष्य.

²¹ ... ऐन्द्राग्नौ द्वादशकपालपुरोडाशः भवति। शतब्रा. १.६.४.३, प्रातराग्नेय ऐन्द्राग्नेश्च द्वादशकपालोऽसन्नयतः। कात्याश्रौसू. ४.२.३६

²² Thite. 2004. Intro. xii.

सांनाय्य हविर्द्रव्य- दर्शष्टितील पुरोडाशाच्या कपालसंख्येत जसा फरक दोन्ही शाखांमध्ये दिसतो तसेच दर्शष्टिमध्ये सांनाय्ययागाचा अधिकारी कोण असावा याबद्दलच्या मतात दोन्ही शाखांमध्ये थोडा फरक दिसून येतो. दर्शष्टिमध्ये सोमयाजी यजमानाला सांनाय्याचा अधिकार आहे. ज्या यजमानाने सोमयाग केला आहे अर्थात जो सोमयाजी यजमान आहे त्याला दर्शष्टिच्या प्रधान यागात इंद्राग्नि देवतेच्या पुरोडाशाऐवजी, इंद्र किंवा महेंद्र देवतेला सांनाय्य हवि अर्पण करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. याविषयी थोडी सविस्तर चर्चा पुढे केली आहे.

शुक्ल आणि कृष्ण या दोन्ही शाखांच्यामते सोमयाजी यजमानालाच सांनाय्य अधिकार दिला आहे.²³ परंतु कृष्णशाखेच्या आपस्तम्बश्रौतसूत्रात मात्र 'नासोमयाजी सन्नयेत्, सन्नयेद्वा।' (1.14.8) म्हणजेच सोमयाजी यजमान नसला तरी त्याला सांनाय्याचा अधिकार आहे असा विकल्प सांगणारे सूत्र आले आहे. परंतु हा असोमयाजी गतश्री²⁴ असेल तरच हा अधिकार दिला आहे. शुश्रुवान् म्हणजे तिनही वेदांचे अध्ययन केलेला, ग्रामणी म्हणजे ग्रामाचा प्रमुख आणि राजन्य अर्थात राजाचा पुत्र किंवा युवराज या तीन जणांना गतश्री ही संज्ञा आहे. या तीन जणांनी सोमयाग केलेला नसला तरी त्यांना सांनाय्याचा अधिकार दिला आहे. याबरोबरच और्व, गौतम आणि भारद्वाज या गोत्रातील यजमानालाही सांनाय्याचा अधिकार देणारे सूत्र याच सूत्रग्रंथात येते.²⁵ यांना सांनाय्याचा अधिकार असला तरी इंद्र देवतेलाच सांनाय्य अर्पण करता येते. सोमयागापूर्वी महेंद्र देवतेसाठी सांनाय्य याग यांनाही करता येत नाही.²⁶ यावरून स्पष्ट होते की कृष्णयजुर्वेदाच्या सूत्रग्रंथात असोमयाजी असलेल्या विशिष्ट यजमानाला सांनाय्ययागाचा अधिकार दिला असला तरी इंद्र देवतेच्याजागी महेंद्र देवता सोमयाग केल्यानंतरच प्राप्त होते. शुक्ल यजुर्वेदात मात्र असोमयाजी यजमानाला सांनाय्ययागाचा अधिकार नाही. तसेच सोमयागोत्तर यजमानाला सांनाय्याधिकार प्राप्त झाला तरी कात्यायनश्रौतसूत्रात यजमानासाठी इंद्र अथवा महेंद्र देवतेचा विकल्प दिला आहे.²⁷ देवतेच्या या विकल्पाबाबत शुक्लयजुर्वेदाचेच ब्राह्मण मात्र स्वतःचे थोडे वेगळे मत नमुद करते. ज्याप्रमाणे राजा युद्धातील विजयानंतर काही कालावधीने महाराजा होतो तसेच वृत्राचा वध करण्याआधी इंद्र केवळ इंद्र होता. वृत्रवधानंतर तो महेंद्र झाला असे मानून काही लोक महेंद्राला सांनाय्याची आहुती देतात. परंतु हे योग्य नाही. वृत्रवधाआधी आणि नंतरही इंद्र इंद्रच आहे म्हणून इंद्रालाच आहुती द्यावी असे शतपथब्राह्मणात सांगितले आहे.²⁸

²³ नासोमयाजी संनयेत् । तैसं. २.५.५.१, सोमयाजी संनयेत् । कात्या ४.२.४५

²⁴ त्रयो वै गतश्रियः । आपश्रौसू. १.१४.९

²⁵ और्वो गौतमो भारद्वाजस्तेऽनन्तरं सोमेज्याया महेंद्रं यजेरन् । यो वा कश्चित् । आपश्रौसू. १.१४.१०-११

²⁶ नागतश्रीर्महेंद्रं यजेत । आपश्रौसू. १.१४.९, और्वोदयो यद्यकृतसोमा इन्द्रयाजिन एव । आपश्रौसू. १.१४.१०-११ सूत्रांवरील धूर्तस्वामी भाष्य.

²⁷ ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा । कात्या ४.२.१०

²⁸ महेंद्रायेति... इन्द्रायेत्येव कुर्यात् । शतब्रा. १.६.४.२१

समान शाखेचे असूनही महेंद्र देवतेच्या स्वीकाराबाबत कात्यायनश्रौतसूत्र आणि शतपथब्राह्मण यांच्यात मतभेद दिसून येतो.

यावरून असे म्हणता येईल की दर्शपूर्णमासेष्टिच्या अनुष्ठानात दोन्ही शाखांमध्ये साम्य असले तरी जे काही फरक आढळून येतात त्यामागे काही विशेष तार्किक कारणे नसून परंपरा हेच कारण असावे.

संदर्भग्रंथसूची-

- अवधानी, अश्वत्थनारायण. २००८. आपस्तम्बीयश्रौतप्रयोगः अग्न्याधानप्रभृति अग्निष्टोमपर्यन्तम् . शिवमोग्गा. श्रुतिशंकर-संस्कृत-संशोधन-प्रतिष्ठानम्
- काशीकर, चिं.ग. १९७७. श्रौतधर्माची स्वरूप चिकित्सा, पुणे: टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ.
- धर्माधिकारी, त्रिविक्रम (सम्पा.) १९८५. तैत्तिरीय-संहिता, भट्टभास्कर-सायणाचार्य-विरचित-भाष्याभ्यां समेता. पुणे: वैदिकसंशोधमण्डल.
- धर्माधिकारी, त्रिविक्रम (सम्पा.अनु.) २०१३. कातीयेष्टि-दीपकः दर्शपूर्णमासपद्धतिः. दिल्ली. मुक्तबोध इंडोलॉजिकल रिसर्च इन्स्टिट्यूट.
- नरसिंहाचार्यः १९४४. आपस्तम्बश्रौतसूत्रं धूर्तस्वामिभाष्यभूषितं श्रीरामाग्निचिद्वृत्तिसहितम्. मैसूरु: ओरियण्टल लायब्ररी प्रकाशनम्.
- वेवर, अल्बेर्ट (सम्पा.) १९९७. शतपथब्राह्मणं माध्यन्दिनीयां शाखामनुसृत्य श्रीमत्सायणाचार्यहरिस्वामिद्विवेदङ्गकृतभाष्येभ्यः सारमुद्धृत्य, तृतीय संस्करण. वाराणसी: चौखम्बा प्रकाशन.
- Caland, W. (Ed.). 1982. *Baudhāyana Śrautasūtra (originally published 1904-13)*. Delhi: Munshiram Manoharlal.
- Thite, G. U. (Tr.). 2004. *Āpastamba Śrautasūtra Text with English Translation & Notes Vol.1*. Delhi: Bhāratīya Book Corporation.